

УДК 930.1 (477) «1943/1944» Уткін
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.170>

Олександр Чорний*

БИТВА ЗА ДНІПРО У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ГРИГОРІЯ МАКСИМОВИЧА УТКІНА

Анотація: *Битва за Дніпро – одна з ключових битв у протистоянні Червоної армії і Вермахту на Східноєвропейському театрі бойових дій у роки Другої світової війни. В її ході війська п'яти радянських фронтів повністю очистили Лівобережжя Дніпра і Донбас, форсували дніпровський рубіж, захопили на його правому березі кілька плацдармів стратегічного значення, які на початку 1944 року були об'єднані в єдину лінію фронту на Правобережжі Дніпра у межах України. У радянській мілітаристиці наукове осягнення битви за Дніпро було започатковане лише на рубежі 1950-х – 1960-х років. Знаковим дослідником битви став військовий історик, учасник війни Григорій Максимович Уткін.*

У пропонованій статті проаналізовано науковий доробок історика, присвячений битві за Дніпро та її вузловим проблемам. Акцентовано увагу на тому, що вчений ототожнював битву за Дніпро з подоланням Червоною армією потужних укріплень Вермахту на Дніпрі та на річці Молочній у вересні – жовтні 1943 р., а також контрнаступом 1-го Українського фронту в районі Києва у листопаді – грудні 1943 р. Оцінюючи доробок дослідника з історії битви за Дніпро, автор представленої статті констатує, що низка суджень і висновків Г.М. Уткіна й досі залишаються актуальними.

Ключові слова: *Г.М. Уткін, Друга світова війна, битва за Дніпро, Східний вал, Червона армія, Вермахт, мілітаристика, історіографія*

В історії Другої світової війни протистояння Німеччини та СРСР займає одне з ключових місць. Події, що відбувалися на німецько-радянському фронті, їхній перебіг і наслідки мали значення не лише для Радянського Союзу та Німеччини, а й для Західної Європи і світу. Однією з найбільших битв на Східному театрі бойових дій стала битва за Дніпро, яку радянська мілітаристика пропагувала як завершення докорінного перелому в «Великій Вітчизняній війні», який було започатковано під Сталінградом, а продовжено у надважкому протистоянні на Курській дузі. Вище окреслене пропагандистське кліше з розпадом СРСР було успадковане і пострадянською вітчизняною, й особливо російською історичною наукою. При цьому важливо наголосити, що архітектором такого бачення докорінного перелому в протистоянні РСЧА і Вермахту став сам «вождь і учитель» Й.В. Сталін¹. Окреслений підхід до трактування трьох знакових і переможних для Червоної армії битв 1943 р. загнав битву за Дніпро в тінь перемог під Сталінградом і на Курській дузі.

* Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>; e-mail: komandarmus12@gmail.com

¹ «XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции». Доклад Председателя Государственного Комитета Оборона товарища И.В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года // Известия. 1943. 7 ноября. С. 1-2.

Свого часу це значною мірою позначилося і на дослідницькій літературі з історії битви за Дніпро, маємо на увазі і кількісні, і якісні показники у порівнянні із усіма науковими та науково-популярними славнями на адресу Сталінградської та Курської битв.

Не дивлячись на те, що 1944 р. в СРСР було опубліковане невелике дослідження узагальнюючого характеру генерал-майора Ф.М. Ісаєва «Битва за Днепр»², інтересу до теми з-поміж радянських істориків не проявлялося ще майже 10 років, а перше і єдине комплексне дослідження з історії битви в СРСР з'явилося лише 1967 р. Його автором став Г.М. Уткін. З огляду на це, у межах пропонованої публікації ми ставимо завдання охарактеризувати доробок вченого, показати його концептуальне бачення битви за Дніпро, а також визначити місце досліджень Г.М. Уткіна в історіографії окресленої проблеми. Насамперед, це стосується його монографії «Штурм «Восточного вала»³. Реалізація поставлених завдань дозволить по-новому підійти до вивчення історії протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі, а з тим і підготувати нове комплексне дослідження з історії битви за Дніпро у майбутньому.

Рис. 1. Г.М. Уткін. Фото початку 1950-х років
(ілюстрація: УПК підполковника Г.М. Уткіна, Центральний архів Міноборони РФ)

Перш ніж перейти до наукової спадщини дослідника, вважаємо за потрібне сказати кілька речень про нього самого. Отож, Уткін Григорій Максимович – радянський історик, учасник Другої світової війни, підполковник у відставці. Відомо, що до війни він захистив кандидатську дисертацію з історії та працював викладачем. У 1935-1938 рр. був деканом історичного факультету Вологодського педагогічного інституту. Напередодні німецько-

² *Исаев Ф.М.* Битва за Днепр. Москва, 1944. 28 с.

³ *Уткин Г.М.* Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1967. 464 с.

радянської війни Г.М. Уткін проживав у м. Нальчик у Кабардино-Балкарії, де й був мобілізований 24 серпня 1941 р. У роки війни служив офіцером, помічником, старшим помічником начальника оперативного відділу з вивчення досвіду війни при штабах низки військових з'єднань. Під час служби здобув цінний досвід роботи з оперативними документами й узагальнення інформації про бойові дії Червоної армії. У роки війни був удостоєний низки державних нагород. По закінченню Другої світової війни деякий час служив в органах політуправління Північно-Кавказького військового округу, а потім – старшим викладачем кафедри основ марксизму-ленінізму Військового фінансово-економічного факультету Московського фінансового університету. Демобілізований з лав Червоної армії 26 серпня 1960 р. Опісля працював у Московському хіміко-технологічному інституті імені Д.І. Менделєєва, а згодом – у відділі історії Великої Вітчизняної війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, який в СРСР у 1960-х роках мав виняткове право на трактування подій війни. Як для того часу, зарекомендував себе авторитетним істориком. Зокрема, Григорій Максимович брав участь у підготовці шеститомного видання «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 годов», яке побачило світ у першій половині 1960-х років. У СРСР це була одна з найперших узагальнюючих праць з історії війни. І хоча вона була підготовлена у роки хрущовської «відлиги», все ж строго відповідала основним положенням радянської цензури щодо висвітлення подій війни.

Г.М. Уткін займався вивченням проблем, пов'язаних з докорінним переломом у ході німецько-радянської війни на користь Червоної армії, віддаючи перевагу подіям, пов'язаним з битвою за Дніпро. Можемо констатувати, що протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі було науковим інтересом дослідника.

Перша праця Г. М. Уткіна в межах історії битви за Дніпро вийшла 1953 року. Це був нарис «Освобождение Киева (осень 1943 г.)», підготовлений у співавторстві з полковником В.В. Возненком⁴. Останній був досить поважним радянським істориком-мілітаристом, щоправда його наукові розвідки публікувалися у закритих виданнях головного військово-наукового та головного військово-історичного управління Генерального штабу Червоної армії. Для прикладу, 1951 р. закритим виданням було надруковано його аналітичне дослідження «Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 г.»⁵, зміст якого залишається актуальним і нині.

У нарисі «Освобождение Киева (осень 1943 г.)» автори у науково-популярній формі представили події, пов'язані з виходом військ Центрального і Воронезького фронтів до Дніпра, розповіли про звільнення Чернігова та Переяслава, про захоплення плацдармів на Правобережжі дніпровського рубежу на північ і на південь від Києва, а також описали бої за місто. Відтворені події дослідники побудували на класичних на той час пропагандистських тезах про те, що напередодні боїв за столицю України Вермахт і німецьке командування переживали кризу, суть якої полягала в «приреченості та банкрутстві» стратегії противника⁶, що Червона армія веде «справедливу, священну війну», що на боротьбу з

⁴ Возненко В.В., Уткин Г.М. Освобождение Киева (осень 1943 г.). Москва: Воениздат, 1953. 174 с.

⁵ Возненко В.В. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк) / Отв. ред. С.П. Платонов. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1951. 264 с.

⁶ Возненко В.В., Уткин Г.М. Освобождение... С. 15.

агресором піднявся увесь народ, що за Київ «веде боротьбу уся країна»⁷. Значна увага у межах усієї роботи приділена масовому героїзму червоноармійців та офіцерів, які, «зневажаючи страх і смерть», просувалися вперед аби якнайскоріше взяти під контроль Київ. І все це, звичайно ж, завдяки керівній і спрямовуючій ролі партії більшовиків.

Аналіз нарису засвідчує, що автори обійшли увагою проблему втрат Червоної армії у ході Київської наступальної операції, а це, відповідно, вплинуло на об'єктивність суджень щодо значення описуваних подій. У цілому нарис носить пропагандистський характер, але у той же час засвідчує, що Г.М. Уткін займався дослідженням проблем, пов'язаних з битвою за Дніпро ще у першій половині 1950-х років.

Працюючи над вивченням битви за Дніпро, на початку 1960-х років історик опублікував два науково-популярні нариси, присвячені масовому героїзму радянських солдатів і офіцерів, продемонстровану під час форсування Дніпра восени 1943 р.⁸ Загалом проблема солдатського героїзму займала чільне місце у дослідженнях Г.М. Уткіна. Справа в тім, що битва за Дніпро стала однією з найбільш «урожайних» щодо удостоєння солдатів і офіцерів званням Героя Радянського Союзу. Офіційно радянська історіографія німецько-радянської («Великої Вітчизняної») війни називає 2 605 осіб⁹, яких було нагороджено «Золотою зіркою» за подвиги на Дніпрі. Безпрецедентне (до і після того) удостоєння найвищої нагороди СРСР пов'язане з Директивою Ставки ВГК № 30 187 від 9 вересня 1943 р.¹⁰, положеннями якої усім офіцерам і червоноармійцям, які першими подолають Дніпро і закріпляться на його правому березі, передбачалося нагородження Орденом Леніна і Медаллю «Золота Зірка».

Після війни в радянській мілітаристиці матеріали про масовий героїзм носили пропагандистський характер, але в той же час вимагали об'єктивного представлення у дослідженнях з історії події. У згаданих вище роботах автор одним із перших спробував осягнути проблему масового героїзму червоноармійців та офіцерів у ході битви за Дніпро, зокрема, під час форсування ріки у смузі наступу Центрального, Воронежського, Степового та Південно-Західного фронтів. Описуючи форсування Дніпра, Г.М. Уткін подає деякі подробиці захоплення плацдармів на південь від Лосева, в районі Радуля, Лютіжа, Ржищева, Великого і Малого Букрина, Канева, Кременчука і Запоріжжя. При цьому наголосимо, що форсування Дніпра у кожній з робіт виступає лише тлом, головною ж лінією в розвідках є масовий героїзм тих, кому довелося долати дніпровський рубіж. Аналізуючи роботи, також маємо акцентувати увагу на тому, що обидва дослідження не позбавленні пропагандистських штампів про виняткову роль партії та армійських політпрацівників у досягненнях Червоної армії на Дніпрі.

Аналізуючи дослідження з історії війни, що вийшли в СРСР у 1960-х – 1980-х роках,

⁷ Ibid. С. 47.

⁸ Уткін Г.М. Герои Днепра. Москва: Изд-во ДОСААФ, 1960. 144 с.; Уткін Г.М. Они первыми форсировали Днепр. Москва: Воениздат, 1962. 132 с.

⁹ Днепр – река героев: Свидетельство всенародного подвига / Коллектив авт.-сост.: Н.И. Луцев (руководитель), П.Я. Добровольский, В.А. Замлинский и др.; Под общ. ред. В.Н. Немятого. 2-е изд., доп. Киев: Политиздат Украины, 1988. С. 5.

¹⁰ Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30 187 от 9 сентября 1943 г. о представлении к наградам за форсирование крупных водных преград в ходе наступательных операций // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Москва: Воениздат МВС СССР, 1947. Выпуск 5. С. 19–20.

маємо констатувати, що з подачі Г.М. Уткіна проблематика масового героїзму набула актуальності у радянській мілітаристиці. Так, уже 1963 року «Военно-исторический журнал» опублікував історико-статистичне дослідження Є.С. Чаліка¹¹, присвячене героям битви за Дніпро, через 10 років нові узагальнення з цього ж приводу в тому ж виданні представив М.В. Єронін¹², а 1983 р. в СРСР з'явилася книга «Днепр – река героев»¹³, яка після доповнень була перевидана 1983 року.

Нині цей аспект битви за Дніпро й досі залишається актуальним. Найвні статистичні дані потребують уточнень. Справа в тім, що число нагороджених (2605 осіб) є неповним. Аналіз переліку удостоєних «Золотої Зірки» засвідчує, що з-поміж носіїв звання Героя Радянського Союзу не враховані бійці повітряних армій. Переосмислення та нові інтерпретації цього аспекту битви дозволяють порушити питання про значення протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі у межах докорінного перелому на Східному фронті Другої світової війни. Для цього варто дати відповідь на питання: Чим керувався Й.В. Сталін і члени Ставки ВГК, коли ухвалювали Директиву № 30 187 від 9 вересня 1943 року? Чому Ставка ВГК і особисто Й.В. Сталін вдалися до масового нагородження учасників битви Медаллю «Золота Зірка»? Г.М. Уткін цих питань не порушував.

1967 р. у Москві у Військовому видавництві Міністерства оборони СРСР вийшла друком праця Г.М. Уткіна «Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра» (тираж 30 000 примірників)¹⁴. В СРСР це дослідження стало першою комплексною монографією з історії битви за Дніпро.

Дослідження підготовлене на основі широкої джерельної бази. Насамперед, автор залучив для написання роботи матеріали колишнього Центрального архіву оборони СРСР – оперативні документи фронтових та армійських штабів, журнали бойових дій фронтів та армій, що брали участь у битві за Дніпро. Поряд з тим, дослідник не обійшов увагою матеріали з фронтових та армійських часописів, з газет «Правда», «Известия» та «Красная звезда» за 1943 р. Також автором залучені збірки документів стосовно німецького окупаційного режиму та партизанського руху в Подніпров'ї, бойові документи, що були оприлюднені у 1950-х – першій половині 1960-х років у періодичних виданнях «Военно-исторический журнал» і «Военная мысль», спогади радянського (А.Г. Кравченко, М.М. Шарохін, С.С. Бірюзов, Р.Я. Малиновський, К.В. Крайнюков, А.А. Гречко) та німецького (Е. фон Манштейн, О. фон Кнобельсдорф, Ф. фон Меллентін) командування.

Варто наголосити, що на момент публікації монографії, в СРСР ще не вийшли друком спогади Г.К. Жукова, О.М. Василевського, К.К. Рокоссовського, І.С. Конєва, К.С. Москаленка. Їхні мемуари були опубліковані у 1969-1972 рр.¹⁵ Це означає, що автору не довелося пристосовуватися до бачення битви вище названими полководцями. На нашу думку, дослідження Г.М. Уткіна від цього лише виграло. У дослідника не було необхідності

¹¹ Чалик Е. Эпопея массового героизма // Военно-исторический журнал. 1963. № 9. С. 48–53.

¹² Еронин Н. Битва в цифрах // Военно-исторический журнал. 1973. № 9. С. 45–53.

¹³ Днепр – река героев: Свидетельства всенародного подвига / [Н.И. Луцев – рук. кол. и др.]. Киев: Политиздат Украины, 1983. 371 с.

¹⁴ Уткин Г.М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва: Военное изд-во МО СССР, 1967. 464 с.

¹⁵ Огарев П. Великая Отечественная война в воспоминаниях участников (Военные мемуары 1966–1972 гг.) // Военно-исторический журнал. 1973. № 6. С. 101–102.

зайвий раз пошанувати командувачів фронтами або представників Ставки ВГК. Для прикладу, у монографії уповноважений від Ставки ВГК Маршал СРСР Г.К. Жуков, який у ході битви за Дніпро корегував дії Воронежського та Степового фронтів під час форсування дніпровського рубежу, згадується лише два рази¹⁶, а Маршал СРСР О.М. Василевський, який узгоджував дії Південно-Західного і Південного фронтів з подолання «Східного валу» удостоєний уваги лише три рази¹⁷. Для Г.М. Уткіна в контексті досліджуваної проблеми були більше цікавими дії командування армійського, корпусного та дивізійного рівнів.

Монографія складається із вступу, основної частини, висновків і додатків. Структурно основна частина складається з семи розділів: «Наступ Центрального фронту до Дніпра. Чернігівсько-Прип'ятська операція»; «Наступ Воронежського фронту до Дніпра. Захоплення плацдармів на південь і на північ від Києва»; «Наступ Степового фронту до Дніпра і захоплення плацдарму на південний захід від Кременчука»; «Наступальна операція Південно-Західного і Південного фронтів. Розгром ворога на Донбасі»; «Наступальна операція Південно-Західного фронту по ліквідації угруповання противника на лівому березі Дніпра та на схід від Запоріжжя»; «Мелітопольська наступальна операція Південного фронту» та «Київська наступальна операція 1-го Українського фронту».

У межах перелічених розділів автором: 1) узагальнено матеріали стосовно ситуації у смузі наступу кожного з п'яти фронтів; 2) охарактеризовано завдання Ставки ВГК і фронтового командування, а подекуди й армійського командування; 3) відтворено хід бойових дій на чернігівсько-прип'ятському, київському, полтавсько-кременчуцькому напрямках, на Донбасі та в Приазов'ї; 4) показано хід форсування Дніпра та річки Молочної, вздовж яких частини Вермахту утримували добре укріплені вогневі позиції та інженерні конструкції («Східний вал»); 5) описано захоплення Червоною армією стратегічних плацдармів у районі Києва та Кременчука; 6) відображено дії партизанських загонів, спрямовані на допомогу Червоній армії; 7) узагальнено інформацію про бої за Суми, Чернігів, Полтаву, Кременчук, Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро), Дніпродзержинськ (нині – м. Кам'янське), Мелітополь і Київ, яка є досить багатою на фактографічний матеріал.

Кожен з розділів монографії проілюстрований картами-схемами, що унаочнюють викладений матеріал. Щоправда, майже усі схеми викладені у спрощеному вигляді, без надмірної деталізації. У той час подібні речі у відкритих виданнях не практикувалися, оскільки були заборонені радянською цензурою.

Автор не лише відтворив зазначене вище, а й запропонував власний підхід щодо розуміння битви, зробивши ключовим (стратегічним) об'єктом протистояння РСЧА і Вермахту німецьку укріплену оборонну лінію під назвою «Східний вал» (нім. «Ostwall») або лінія «Пантера-Вотан» (нім. «Panter-Wotan»), основою якої в межах України були річки Дніпро і Молочна. Назвавши працю «Штурм «Восточного вала», Г.М. Уткін ототожнював з битвою за Дніпро бої на Лівобережжі Дніпра і на Донбасі, форсування дніпровського рубежу, захоплення плацдармів на правому березі ріки та розширення їх до рівня стратегічних¹⁸. Характеризуючи систему фортифікаційних споруд противника на Дніпрі,

¹⁶ Уткін Г.М. Штурм.... С. 15, 197.

¹⁷ Ibid. С. 15, 239, 336.

¹⁸ Ibid. С. 19.

автор опирався на оціночні судження німецького командування (Е. фон Манштейна, Ф. фон Меллентіна, О. фон Кнобельсдорфа) і представив плани противника щодо їхнього використання восени та взимку 1943 р. Як відомо, А. Гітлер вбачав у неприступності, міцності та стійкості «Східного валу» можливість стабілізації на Східному фронті та розгортання контрнаступу у 1944 р. Укріпленій лінії вздовж Дніпра і Молочної та її непорушності значну увагу приділяла німецька пропаганда до її падіння, а радянські пропагандисти з цього ж приводу багато про неї говорили після того, як Червона армія пододала її. Саме з огляду на це Г.М. Уткін вбачав штурм «Східного валу» кульмінацією битви за Дніпро. Враховуючи зазначене, у радянській¹⁹ і пострадянській²⁰ мілітаристиці битва за Дніпро асоціюється з подоланням Червоною армією «Східного валу».

Досить детально в роботі представлено процес захоплення плацдармів і розширення їх до рівня оперативних і стратегічних. Наприкінці вересня – у середині листопада 1943 р. військам Центрального, Воронезького (1-го Українського) та Степового (2-го Українського) фронтів вдалося утворити на Правобережжі два стратегічні плацдарми – Кременчуцький (в районі Куцєволівка – Мишуричів – Бородаївка – Домоткань) і Київський (в районі Великий і Малий Букрин – Ржищів – Київ – Нові Петрівці – Димер – Ясногородка – Чорнобиль). Описуючи бої на плацдармах і в районі Кременчука, і в районі Києва, дослідник, сповідуючи власний підхід, напрацьований у попередніх роботах, відтворив їх з позицій героїзації учасників подій.

Особливу увагу автор монографії приділив діям 13-ї, 60-ї, 38-ї, 40-ї, 37-ї та 7-ї гвардійської армії, зусиллями яких були захоплені вище згадані плацдарми. Дії армії, які під час форсування Дніпра зазнали невдач, залишилися поза увагою історика. Для прикладу, Г.М. Уткін досить акуратно обійшов невдалу спробу 5-ї гвардійської армії Степового фронту захопити плацдарм у районі с. Власівка (нині Олександрійського району Кіровоградської області), де армійські частини понесли значні втрати²¹. На нашу думку, цей факт не є свідченням поверхового підходу дослідника до вивчення проблеми або ігнорування незручних фактів. Справа в тім, що в СРСР ще 1949 р. було ухвалено «Перелік відомостей, заборонених для оприлюднення у відкритих джерелах та на радіо»²². Відповідно до цього документу, радянською цензурою заборонялося публікувати у відкритих дослідженнях, а також у засобах масової інформації матеріалів, що стосувалися прорахунків радянського командування, радянських військовополонених, поразок Червоної армії та статистики щодо втрат Радянським Союзом живої сили і техніки в роки війни²³. На підтвердження того, що це не свідоме замовчування важливого аспекту проблеми дослідником, а вимога радянської цензури, можемо привести спогади командувача 5-ї

¹⁹ Битва за Днепр, 1943 / Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. Москва 1985. С. 98-100; «Восточный вал» / Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. Москва, 1985. С. 182-183.

²⁰ Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943 / Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: (А-В). С. 253-254; Грицюк В.М., Лисенко О.Є. «Східний вал» // Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: (Прил – С). С. 922.

²¹ Чорний О.В. Героїзм і трагедія 5-ї гвардійської армії у битві за Дніпро у вересні – жовтні 1943 року // Наукові записки. Вип. 14. Серія: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. С. 181-193.

²² Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва, 1949. 74 с.

²³ Ibid. С. 20-21.

гвардійської армії генерала О.С. Жадова²⁴, в яких невдача армійських підрозділів на Дніпрі в районі с. Власівки теж не знайшла відображення²⁵.

З огляду на той же «Перелік...» Г.М. Уткін не порушив питання і про втрати Червоної армії на Дніпрі, і про злочинне використання «чорної піхоти» – щойно мобілізованих чоловіків на деокупованих територіях, яких радянське командування кидало в бій необмундированими та неозброєними.

Враховуючи те, що монографія була опублікована 1967 р., немає нагальної необхідності критикувати дослідника за розлогі пасажі про комсомольців і комуністів, а також про партійні осередки в армії, які відіграли «ключову» роль у найбільш складних, драматичних і трагічних епізодах битви за Дніпро. Цілком зрозуміло, що цей аспект у монографії тоді носив пропагандистсько-ідеологічний характер, нині ж потребує незаангажованої оцінки.

Не дивлячись на те, що автору довелося враховувати цензурні обмеження під час підготовки монографії, все ж аналіз засвідчує критичний підхід історика до висвітлення деяких дискусійних моментів або у випадках, де йому доводилося давати оцінку діям противника. У цьому контексті можна навести оціночні судження дослідника щодо прорахунків вищого армійського командування під час боїв за Київ. Г.М. Уткін зауважує, що на підступах до міста ретельно продумана координація дій 60-ї та 38-ї армій, які відповідно діяли у смузі Центрального і Воронежського фронтів, могла посприяти швидкому успіху Червоної армії на плацдармах. Також автор доволі критично ставиться до перенаправлення головного удару передових частин Центрального фронту з київського напрямку на гомельський, оскільки це відтягло у часі бої за столицю України та дало можливість противнику укріпити свої позиції²⁶.

В іншому випадку Г.М. Уткін, висловлюючи критичні міркування щодо невдалих дій військ 2-го і 3-го Українських фронтів на кіровоградсько-криворізькому напрямку, зазначає, що це був фактично провал радянського командування, яке планувало оволодіти Кривим Рогом і Кіровоградом у жовтні 1943 р., але не змогло реалізувати цього, навіть, до кінця року²⁷. Причинами невдалого наступу на окресленому напрямку дослідник визначив чіткі дії противника та надмірну поспішність радянського командування, що тягло за собою незлагодженість дій і розпорошування сил і засобів при виборі напрямків головних ударів²⁸.

Аналіз монографії засвідчує, що дослідник вбачав висхідною точкою у протистоянні РСЧА і Вермахту за подолання Дніпра і «Східного валу» наступ Південно-Західного і Південного фронтів на Донбасі і в Приазов'ї (13 серпня 1943 р.) та Центрального, Воронежського і Степового фронтів на чернігівсько-пригіятському та полтавсько-кремненчуцькому напрямках (25 серпня 1943 р.)²⁹. Кінець битви автор визначив повторним звільненням міста Житомира військами 1-го Українського фронту (31 грудня 1943 р.) під час наступу на житомирсько-бердичівському напрямку³⁰. Таким чином, можна

²⁴ Жадов А.С. Четыре года войны. Москва: Воениздат, 1978. 334 с.

²⁵ Ibid. С. 126-130.

²⁶ Уткін Г.М. Штурм... С. 457.

²⁷ Ibid. С. 198.

²⁸ Ibid. С. 230-231.

²⁹ Ibid. С. 75-76.

³⁰ Ibid. С. 462.

констатувати, що Г.М. Уткін визначив хронологічні межі битви за Дніпро 13 серпня – 31 грудня 1943 р., що у просторових рамках означало визволення Лівобережної України та Донбасу, форсування Дніпра і захоплення двох стратегічних плацдармів на Правобережжі – в районі Києва та на південний захід від Кременчука. До виходу монографії «Штурм «Восточного вала» хронологічні рамки німецько-радянського протистояння на Дніпрі визначалися досить умовно – серпень-грудень 1943 року³¹.

У цілому можна сказати, що таке окреслення хронології битви та її територіальних меж вписувалося у бачення події Й.В. Сталіним у межах його ж трактування докорінного перелому у «Великій Вітчизняній війні» 1943 р.³² Також аналіз дослідження засвідчує, що автор дотримувався і сталінської концепції щодо символів докорінного перелому – Сталінградської битви (початок перелому), Курської битви (перелом, перехоплення стратегічної наступальної ініціативи Червоною армією) та битви за Дніпро (закріплення перелому)³³. І все це в межах одного року – 1943-го. Цей підхід до трактування докорінного перелому у німецько-радянській війні і до розуміння битви за Дніпро за великим рахунком зберігається й досі, в тому числі і в українській історіографії. Питання про необхідність переосмислення битви було обережно порушено у 2019-2021 роках³⁴.

Як відомо, Червона армія до кінця 1943 р. Дніпро в межах України не пододала. Частини Вермахту на рубежі 1943-1944 рр. утримували на лівобережжі в районі Нікополя т. зв. Нікопольський плацдарм, повністю контролювали нижню течію Дніпра, а також утримували Миронівсько-Звенигородський виступ, де мали шанс витіснити радянські частини за дніпровський рубіж. Г.М. Уткін це розумів, а тому завуальовано зробив натяк на те, що битву можна розглядати у ширших хронологічних межах. У цьому плані цікавим видається наступне твердження історика: «У ході битви за Дніпро Червона армія на південно-західному напрямку успішно провела вісім великих фронткових наступальних операцій: Чернігівсько-Прип'ятську, на київському і кременчуцькому напрямках, Донбаську, Запорізьку, Мелітопольську, Кіровоградсько-Криворізьку та Київську»³⁵. 3-поміж названих операцій бої 2-го і 3-го Українських фронтів на кіровоградському і криворізькому напрямках виходять за межі 1943 р., оскільки події пов'язані з відчутними успіхами в районі Кіровограда (нині – м. Кропивницький) і Кривого Рогу, сягають січня-лютого 1944 р.

Комплексна за підходом праця Г.М. Уткіна на тривалий час стала знаковою у межах

³¹ Битва за Днепр 1943 // Большая советская энциклопедия: [в 50-ти томах] / Гл. ред. Б.А. Введенский. Т. 14. Москва, 1952, С. 573.

³² «XXVI годовщина Великой Октябрьской Социалистической революции». Доклад Председателя Государственного Комитета Обороны товарища И.В. Сталина на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года // Известия. 1943. 7 ноября. С. 1.

³³ Уткін Г.М. Штурм... С. 413-414.

³⁴ Лисенко О.Є., Плявець Р.І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії // Український історичний журнал. 2019. № 4. С. 88-117; Чорний О.В. Битва за Дніпро: нові підходи до проблеми хронології та періодизації // Sectoral research XXI: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Thoretical Conference (Vol. 1). October 15. 2021. Chicago, USA: European Scientific Platform. P. 36-37.

³⁵ Ibid. С. 19.

теми. Важливо відзначити, що усі довідки «Битва за Дніпро»³⁶ та «Східний вал»³⁷, що були опубліковані в енциклопедичних виданнях в СРСР після 1967 р. та в Україні після 1991 р. мають посилання на монографію «Штурм «Восточного вала». Деякі підходи і висновки автора залишаються актуальними й досі. Для прикладу, Г.М. Уткін розглядав проблему деокупації територій на схід від дніпровського рубежа цілісно, не відділяючи наступальні дії Південно-Західного та Південного фронтів на Донбасі від ударів Центрального, Воронежського та Степового фронтів на київському та полтавсько-кременчуцькому напрямках.

Після того як в СРСР з'явилося дослідження Г.М. Уткіна «Штурм «Восточного вала», більше радянськими істориками нічого серйозного у межах теми битви за Дніпро не було зроблено. Як правило, в подальшому битва розглядалася у межах загальних праць з історії «Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини»³⁸ або ж з історії Другої світової війни³⁹, на сторінках яких протистояння представлено як широкомасштабна військова кампанія СРСР проти Німеччини кінця серпня – кінця грудня 1943 р., що ознаменувала завершення докорінного перелому в протистоянні РСЧА і Вермахту.

Сучасні наукові уявлення про битву за Дніпро майже повністю відповідають концептуальному баченню події Г.М. Уткіним. Єдине, чого не поділяють історики або знавці теми, це її хронологічні межі. У 70-х – 80-х роках минулого століття дослідники обмежилися 25 серпня – 23 або 24 грудня 1943 р., обґрунтувавши нижній рубіж початком наступу Червоної армії під Харковом, а верхній – завершенням радянського контрнаступу під Києвом, внаслідок якого війська 1-го Українського фронту остаточно відвели загрозу від повторного захоплення столиці України частинами Вермахту. Але це вже виходить за межі пропонованого дослідження.

Таким чином, оцінюючи науковий доробок Г.М. Уткіна як дослідника битви за Дніпро, можемо констатувати, що йому вдалося не лише підготувати одну з найбільш ґрунтовних праць з історії протистояння РСЧА і Вермахту, що розгорнулося довкола головної водної артерії України, а й створити концептуальне бачення битви, визначивши «Східний вал» головним об'єктом успіху Червоної армії і поразки Вермахту в осінньо-зимовій кампанії 1943 р. Зважаючи на зазначене, слід констатувати і те, що у доробку історика окремі аспекти битви за Дніпро або ж не знайшли відображення (провальні дії РСЧА, втрати живої сили і техніки), або ж були викладені відповідно до бачення події партійно-політичним керівництвом СРСР (німецько-радянське протиборство на Дніпрі і проблема докорінного перелому, унаслідування сталінської концепції переломного

³⁶ Битва за Днепр, 1943 // Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. Москва 1985. С. 100; Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943... С. 254.

³⁷ «Восточный вал» // Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. Москва 1985. С. 183; Грицюк В.М., Лисенко О.Є. «Східний вал»... С. 922.

³⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: В 6-ти т. / Гл. ред. комис. Поспелов Н.П. (пред.) и др. Т. 3. (Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943 гг.) / Под ред. Ю.П. Петрова. Москва 1964.

³⁹ История второй мировой войны 1939-1945: В 12 т. / Гл. ред. комис.: Д.Ф. Устинов (пред.) и др. Москва: Воениздат. Т. 12. Итоги и уроки второй мировой войны / [С.А. Тюшкевич, Н.Г. Андронников, А.А. Бабаков и др.; Редкол.: С.А. Тюшкевич (гл. ред.) и др.]. Москва, 1982.

1943 р.). Але ці та подібні вади радянської історіографії війни характерні не лише для досліджень Г.М. Уткіна. Норми радянської цензури 1950-х – 1960-х років і контроль процесу підготовки праць з історії війни ідеологічно-пропагандистськими органами КППС визначали суть і характер наукового осягнення як усієї німецько-радянської війни, так і її вузлових проблем, спонукаючи істориків спрощувати бачення протистояння РСЧА і Вермахту, замовчувати незручні події і факти, героїзувати здобутки та перемоги Червоної армії. Усвідомлення викладеного, критичний аналіз наукового доробку Г.М. Уткіна, використання зібраної ним фактографічної бази, а також залучення розсекречених архівних матеріалів може слугувати новому науковому вивченню битви за Дніпро.

Oleksandr Chorny

The Battle of the Dnipro in Scientific Output Hryhoriy Maksymovych Utkin

Abstract: The Battle for the Dnipro is one of the key battles in the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht in the Eastern European theater of hostilities during World War II. In the course of it, the troops of five Soviet fronts completely cleared the Left Bank of the Dnipro and Donbas, forced the Dnipro watershed, captured several bridgeheads of strategic importance on its right bank, which at the beginning of 1944 were united into a single front line on the Right Bank of the Dnipro within the borders of Ukraine.

In Soviet militarism, the scientific understanding of the battle for the Dnipro was initiated only at the turn of the 1950 s and 1960 s. The military historian and participant in the war Hryhoriy Maksymovych Utkin became a significant researcher of the battle. The proposed article analyzes the scholarly work of the historian dedicated to the battle for the Dnipro and its key components. The study focuses on the fact that the scientist considered the battle for the Dnipro within much wider chronological and territorial boundaries than was accepted in the USSR before and after the publication of his fundamental work «Assault on the «East Wall». A large extent equated the extremely heavy confrontation of the opponents with the overcoming of the Red by the army of powerful Wehrmacht fortifications on the Dnipro and the Molochna River in September – October 1943, as well as the counteroffensive of the 1 st Ukrainian Front in the Kyiv region in November – December 1943.

Evaluating the work of the researcher on the history of the battle for the Dnipro, the author of the presented article states that a number of judgments and conclusions of H.M. Utkin still remain relevant.

Keywords: Hryhoriy Utkin, World War II, the battle for the Dnipro, Germany's East Wall, the Red Army, the Wehrmacht, militarism, historiography